

Д.В.Веденєєв, О.Є.Лисенко*

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН ТА УПА У СВІТЛІ НОРМ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Стаття присвячена історико-правовим аспектам діяльності ОУН і УПА. На підставі аналізу міжнародно-правових актів даються оцінки українського самостійницького руху, спростовуються ідеологічні стереотипи й нашарування довкола цієї проблематики.

В історії України існує ряд сторінок, довкола яких точаться особливо гострі дискусії не лише в наукових, а й у широких громадських колах. Саме до таких належить український національно-визвольний рух у ХХ ст.

Українська держава докладє зусиль щодо справедливої історичної та правової оцінки даного складного феномена. Важливим кроком на цьому шляху став і Указ Президента України від 14 жовтня 2006 р. «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення». Він зокрема висуває завдання об'єктивного висвітлення участі українців у Другій світовій війні, «здійснення ґрунтовних наукових досліджень, ... видання історичної та науково-популярної літератури з цих питань» з метою розробки законопроекту про український національно-визвольний рух 20–50-х рр. ХХ ст.¹

Вкрай неоднозначне ставлення в українському суспільстві до оцінки діяльності українського самостійницького руху, спекуляції, до яких вдаються певні політичні сили, а також національні інтереси України диктують необхідність аналізу останнього у світлі норм міжнародного права, а також чинного законодавства держави. На жаль, на сьогодні переважають емоційні, упереджені підходи до нього, а суто наукова оцінка підмінюється втягуванням проблеми минулого ОУН і УПА у вир кон'юнктурних політичних баталій. При цьому носії різних поглядів або оминають правовий аспект проблеми, або творять «міжнародно-правові міфи» на зразок вигадки про «засудження УПА Нюрнберзьким міжнародним трибуналом», чи тиражують стандартні радянські звинувачення повстанців у «політичному бандитизмі».

* Веденєєв Дмитро Валерійович – д-р іст. наук, доцент, начальник кафедри теорії та історії оперативного мистецтва Національної академії Служби безпеки України (Київ); Лисенко Олександр Євгенович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

Практично відсутні й спроби розглянути український повстанський рух 1939–1950-х рр. під кутом зору усталених норм міжнародного гуманітарного права (МГП). Ця непродуктивна «традиція» успадкована від радянської доби: тогочасна історіографія старанно уникала застосування термінів «повстанці» або «партизани» стосовно «лісової армії», хоча ці дефініції здебільшого просто вказують на спосіб дій, тактику боротьби. Натомість широко вживалися ідеологізовані евфемізми та поняття, які однозначно переводили проблему в суто кримінальну площину.

Враховуючи багатовимірну природу цього явища, його осягнення має базуватися на поєднанні комплексних, узагальнюючих, наповнених теоретичними концептами напрацюваннях і дисциплінарних методиках, зорієнтованих на спеціальне вивчення історичних, правових, соціальних, економічних, етнічних, конфесійних, моральних, психологічних й інших аспектів теми.

Разом із тим слід мати на увазі, що еклектичне, механічне накладання одних смислових пластів на інші спроможне не наблизити до істини, а віддалити від неї, пролонгувати непорозуміння, дати поживне підґрунтя для підміни понять шляхами в безплідних дискусіях, інсинуаціях та навіть фальсифікаціях. Справді, важко не погодитися з тим, що критерії моралі досить часто не збігаються з міркуваннями доцільності у політиці, дипломатії й військовій справі, а етичні засади – з принципами юриспруденції.

Щоб уникнути спокуси давати моральні оцінки тогочасним подіям (це предмет окремої статті), зупинимось виключно на історико-правовій характеристиці українського самостійницького руху.

При цьому основу методологічних підходів до проблеми становить постулат про те, що право будь-якої нації на самовизначення і власну державність є природним. Це відразу звільняє від необхідності доводити аксіому та шукати ще якісь (окрім наявних і неспростовних) аргументи на користь твердження про, так би мовити, «легітимність» українського національно-визвольного руху.

Аби остаточно розставити акценти, слід наголосити, що війна – це абсолютне зло, яке є детонатором своєрідної «ланцюгової реакції», що викликає до життя найгірші людські інстинкти.

При найближчому розгляді внутрішнього характеру збройних конфліктів постає вкрай неприваблива картина їх перебігу: невмотивована жорстокість, кровопролиття, підступи, насильство щодо цивільного населення. Навряд чи доводиться сумніватися, що у всіх випадках, коли народ стає об'єктом насильства, певна його частина вдається до радикальної реакції, застосування крайніх засобів, що не залишають місця для загальнолюдських норм моралі. Згадаємо слова учасника повстанського руху на Волині 1940-х рр. М.Подворняка, які стосуються всіх учасників збройного протистояння незалежно від їх ідеології та програмних декларацій: «Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі. Здавалося, що диявол зо своєю темною силою вийшов з безодні й опанував людськими серцями...»².

Якщо виокремити з цього потоку подій протистояння між Організацією українських націоналістів і Українською повстанською армією та більшовицьким режимом, то його необхідно розглядати як трагедію, коли обидві сторони не зупинялися перед антигуманними методами боротьби. Й лише потім переможці пропагандистськими засобами і тотальним переписуванням (замовчуванням) історії витворили вигідну для себе інтерпретацію подій, ґлофікуючи себе та усіляко демонізуючи противника. Ситуація в сучасній Україні (у моральному, політичному й науковому вимірах) ускладнюється тим, що частина учасників дискусій навколо ОУН і УПА намагається законсервувати, відстояти міфи компартійної пропагандистської машини, а їх опоненти – створити нові (методологічні підходи тут різні, а методики схожі). При цьому обидві

сторони ретельно обходять ті історичні реалії, які не вкладаються в їх версію подій. Але для того, щоб отримати адекватну картину минулого, об'єктом наукової «експертизи» українського радикально-самостійницького руху має стати максимальне коло відповідних документів без купюр. При цьому дослідники мають врахувати всі без винятку (позитивні й негативні) обставини його розгортання.

З позицій конфліктології український національно-визвольний рух і комуністичний режим виступали як контрагенти в протистоянні один з одним. Слід додати, що конфлікт між ними був невідворотним, оскільки сторони могли досягти своєї мети тільки шляхом знищення якоїсь із них. Різні стратегічні інтереси зіткнулися на одній території та стосувалися долі одного народу.

З огляду на ці обставини можна стверджувати, що жодного шансу для компромісів у даній ситуації не існувало, як і альтернатив силовим рішенням. Право сильного підкріплювалося не лише умовами воєнного стану, а й реальним співвідношенням сил, своєрідним позиціонуванням українського самостійницького руху в світі, а також складними пасьянсами геополітичної стратегії Радянського Союзу.

Усвідомлення могутності підживлює переконаність у власній правоті та водночас супроводжується спробами легітимізації дій із позиції сили. Йдеться про відповідне юридичне оформлення репресій, спрямованих проти політичних супротивників, намагання перевести їх у кримінальний рівень, щоб одержати повну свободу дій. Таким чином, особливості політики радянської влади і методів діяльності її силових структур у Західній Україні слід розглядати як одну з основних причин ескалації насильства. Якщо в сучасній Україні брутальні прояви політики сталінізму знайшли законодавче засудження (взяти хоча б преамбулу Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р.), то чому ми маємо робити виняток для тих подій, які мали місце у західноукраїнському регіоні?

В останні десятиліття набули розвитку гуманітарно-правові дослідження щодо класифікації міжнародних та внутрішніх збройних конфліктів, правового статусу й відповідальності їх учасників. Оскільки з різних аспектів міжнародного гуманітарного права (МГП) існує значний пласт наукової літератури, зупинимось на тих із них, які мають безпосереднє відношення до партизансько-повстанської боротьби як різновиду збройного протистояння.

Гуманітарне право як галузь міжнародного права та сукупність відповідних норм, що регулюють захист населення й об'єктів соціально-економічного призначення в умовах збройного конфлікту, визначають юридичний статус і відповідальність його учасників³. Норми МГП сформульовані у міжнародних угодах про захист жертв війни, певних об'єктів, обмеження або заборону деяких видів зброї, юрисдикцію припинення воєнних злочинів.

Розвиток норм міжнародного гуманітарного права на основі морально-звичаєвих та формально-юридичних постулатів виявився в оформленні таких його основних положень:

- у випадках, не передбачених відповідними конвенціями, населення й держави-учасники конфлікту – користуються загальновизнаними нормами міжнародного права;
- застосування норм МГП стосовно конфліктуючих сторін не залежить від того, чи знаходяться вони юридично в стані війни (що особливо важливо для сучасних, переважно «не оголошених» війн і громадянських конфліктів);
- ті, хто воює, не повинні необмежено обирати методи та засоби війни, перевищувати міру необхідності у застосуванні сили для досягнення своїх цілей, завдавати шкоди, несумісної з її цілями;
- особи, що опинилися поза бойовими діями, мають право на захист, гуманне ставлення, недоторканість і повагу до особистості;

- поводження з людьми не повинне залежати від раси, статі, національності, мови, соціального походження тощо;
- військовополоненим має бути забезпечений захист із боку тієї держави, яка їх полонила;
- сторони – учасники конфлікту – зобов'язані відрізняти цивільних осіб від озброєних учасників протистояння, щадити населення й цивільні об'єкти;
- метою норм міжнародного гуманітарного права є реалізація принципів гуманності та обмеження наслідків збройних конфліктів⁴.

Норми МГП у частині, що стосується боротьби з повстанцями чи неурядовими організаціями, в цілому визнані світовим співтовариством. На 1 січня 2000 р. Женевську конвенцію 1949 р. про захист жертв війни ратифікували 188 країн (у тому числі й СРСР), додаткові протоколи-1 (ДП-1) до неї 1977 р. – 155, додаткові протоколи-2 – 148 держав. Україною ратифіковані основні норми міжнародного гуманітарного права⁵.

Під час збройних конфліктів, проведення партизанських і антипартизанських дій населення держави (території) поділяється на дві категорії: комбатанти (учасники бойових дій) і некомбатанти, які за нормами МГП «не мають права брати безпосередню участь у воєнних діях».

Комбатанти, потрапивши в полон, стають військовополоненими або особами, які входять до складу збройних сил однієї зі сторін, захопленими під час відповідного конфлікту, на яких до закінчення бойових дій поширюється влада протилежної сторони. Ця категорія відзначається військовою формою одягу та відкритим носінням зброї. Міжнародне гуманітарне право забороняє віддавати наказ не залишати нікого з них в живих (тобто йдеться про тотальне, суцільне фізичне знищення противника).

До числа комбатантів відносять особовий склад регулярних збройних сил; ополчення, добровольчих загонів; учасників організованих рухів і партизанських формувань; осіб, що надають допомогу збройним силам, але не беруть участі у бойових діях; населення, яке взялося за зброю при наближенні противника й носить її відкрито.

Відповідні норми зафіксовано в основних принципах міжнародного права та у статті 3-й Женевської конвенції 1949 р. Крім того, захист жертв таких конфліктів забезпечується певними фундаментальними («невід'ємними») правами людини. В разі, коли повстанці отримали достатній контроль над частиною території держави, що дозволяє їм проводити тривалі й узгоджені воєнні операції, дотримуючись ДП-2 від 1977 р., дія цього протоколу поширюється і на них.

Для учасників збройних конфліктів внутрішнього (не міжнародного) характеру є обов'язковими такі найважливіші норми:

- заборонені всі бойові дії, які не є необхідними з військового погляду;
- нападам можна піддавати лише ті об'єкти, які є ефективними у військовому відношенні;
- слід робити різницю між комбатантами та не комбатантами, не використовувати останніх для прикриття в бойових діях, їх майно підлягає недоторканості;
- статус військовополоненого відсутній, але полонені особи можуть засуджуватися за законами держави шляхом належного судового розгляду; вони користуються захистом прав людини;
- поводження з особами, які не беруть безпосередньої участі в бойових діях, має бути гуманним;
- заборонено захоплювати заручників;
- забороняється організація голоду серед некомбатантів;
- поранені, хворі, ті, хто зазнав катастроф, повинні отримувати піклування;
- забороняється використовувати некомбатантів для захисту воєнних об'єктів від нападу противника⁶.

Необхідно наголосити: партизанська війна сама по собі не є незаконною з погляду МГП. Навіть у конфліктах не міжнародного характеру захоплені партизани користуються правовим захистом – їх статус регулюється статтею 3-ою Женевської конвенції 1949 р. й є додатковими протоколами-2 від 1977 р.

У військовому конфлікті внутрішнього характеру не існує статусу військовополоненого. Тому уряди мають право судити своїх озброєних противників за зраду та інші насильницькі дії. Проте, згідно із статтею 3-ою Женевської конвенції 1949 р., кожен такий розгляд повинен проводитися «належним чином за твердженням судом за наявності судових гарантій, визнаних необхідними цивілізованими націями»⁷.

Відповідно до міжнародного гуманітарного права до числа нерегулярних формувань як складової збройних сил можуть відноситися партизани й інші учасники конфлікту, що використовують нетрадиційні методи ведення бойових дій. При цьому дії партизанів не є неправовими за умов, якщо останні дотримуватимуться тих же законів, що застосовуються до всіх регулярних військ. Щоб отримати статус комбатанта, вони зобов'язані:

- перебувати під командуванням особи, відповідальної за дії своїх підлеглих, мати організаційну структуру, командування і дисципліну, бути спроможними забезпечити дотримання ними законів та звичаїв війни;
- носити знаки розрізнення або предмети одягу, які видно здалека й показують, що вони можуть законно атакуватися силами противника;
- відкрито носити зброю і відрізнятися від цивільних осіб.

Партизани зобов'язані гуманно поводитися із захопленими в полон військовослужбовцями та піддавати їх покаранню лише після справедливого судового розгляду.

Партизанські сили можуть отримати статус «воюючої сторони», якщо відповідатимуть таким умовам:

- контролюють певну територію країни, проти якої повстали;
- проголосили незалежність, й їх мета полягає у відділенні від держави;
- мають добре організовані збройні сили і починають війну проти уряду;
- сам уряд визнає в них воюючу сторону.

Центральне місце у МГП відводиться нормам, спрямованим на захист мирного населення в ході збройного конфлікту. При цьому розрізняються поняття загального правового захисту (поширюється на все цивільне населення) та спеціального (найбільш вразливі категорії його, як-от: діти, жінки, поранені, хворі, певні професійні групи – медичний персонал, журналісти тощо).

Цивільне населення як таке не може бути об'єктом нападу. Забороняються напади невибіркового характеру, до яких відносяться:

- не спрямовані на конкретні військові об'єкти;
- такі, що вражають одночасно всі об'єкти;
- бомбардування поодинокого воєнного об'єкту, якщо він розташований в оточенні цивільного населення;
- напади, які можуть викликати жертви серед мирного населення, несумісні з воєнною перевагою;
- удари як карально-репресивний засіб.

Як тяжкий злочин розглядається невинуватене військовою необхідністю вбивство некомбатанта.

Авторів насамперед цікавило, наскільки побудова й діяльність збройних формувань українського самостійницького руху відповідали нормам міжнародного гуманітарного права, а також природному праву нації на державницьке існування, а, по-друге, чи можливо віднести його учасників до категорії комбатантів, згідно з усталеними нормами МГП.

Документальні матеріали, свідчення сучасників, праці дослідників, в яких розкриваються різні аспекти діяльності Організації українських націоналістів і Української повстанської армії, дають підстави стверджувати, що це був цілком організований патріотичний мілітарний рух, якому були притаманні такі риси:

- він розгортався під політичним проводом ОУН, яка стояла на засадах відродження суверенної національної державності;

- формування УПА та озброєного підпілля мали чітку організаційну структуру, командний склад, який брав на себе відповідальність за всі дії підпорядкованих йому підрозділів і частин, нормативні документи, бойові й загальновійськові статuti, створені за зразками аналогічних документів регулярних армій, систему військового планування, навчання, постачання медичного забезпечення тощо;

- повстанці неприховано виступали проти радянського режиму, відверто декларували перед населенням готовність збройним шляхом блокувати заходи ворожої влади, у ході проведення бойових дій здебільшого намагалися відрізнитися від цивільного населення;

- в УПА, а згодом (з 1948 р.) у Службі безпеки ОУН запроваджуються субординація, військові та спеціальні звання, розробляються і в міру появи матеріально-технічних можливостей впроваджуються проекти форми одягу, знаків розрізнення, нагородна система⁸;

- на вояків повстансько-підпільних формувань поширювалися норми дисциплінарного впливу, запроваджувалася система військового (в УПА) й організаційного (в ОУН) судочинства, розроблялися своєрідні кодекси покарань, у тому числі за злочини проти цивільного населення;

- повстанці спиралися на широку підтримку суспільства, частина якого також потрапляла під визначення комбатантів (опосередкованим підтвердженням цього є масові репресії радянської та польської комуністичних властей проти жителів територій, де оперували УПА і підпілля ОУН).

Нормативні й директивні документи ОУН та УПА постійно підкреслювали важливість толерантного ставлення до населення, військовополонених, дотримання законності в діях повстанців. Існуючі матеріали переконують, що УПА розглядалася її творцями як зародок регулярних збройних сил Української самостійної соборної держави (УССД).

На нашу думку, основоположним і принципово важливим критерієм правової оцінки самостійницького руху є те, що формування УПА та збройне підпілля ОУН виступали з чітко окресленою політичною метою – відновлення суверенітету й територіальної цілісності України (гасло боротьби за Українську самостійну соборну державу, яка постала 24 серпня 1991 р.). При цьому слід мати на увазі той факт, що остання реально існувала у 1917–1920 рр., виступала суб'єктом міжнародних відносин і була ліквідована внаслідок зовнішнього збройного втручання. Варто згадати, що в Акті проголошення суверенітету України від 24 серпня 1991 р. саме тисячолітня традиція державотворення фігурувала як одна з провідних підстав відродження незалежної держави. Отже, заперечення правомірності боротьби певних українських військово-політичних сил за самостійність, включаючи, зрозуміло, ОУН та УПА, є нонсенсом у політико-правовому відношенні. Українська політична нація реалізувала своє право на самовизначення у такий спосіб, в який це робили багато інших у світі. Й те, що більшовицький тоталітарний режим поставив учасників національно-визвольного руху в Україні «поза законом», зовсім не означає його нелегітимності за міжнародно-правовими нормами.

Події Другої світової війни викликали зміни не лише балансу сил на міжнародній арені, а і спричинили формування нового правового поля, яке регулювало стосунки між державами. Маючи на увазі, що Женевська конвенція з'яви-

лася тоді, коли самостійницький рух в Україні вже існував (хоча внаслідок силових дій радянської військової машини масштаби останнього постійно зменшувалися), слід застосовувати для його оцінки вироблені на той час міжнародно-правові норми. Таким чином, цей феномен необхідно розглядати навіть не постфактум, а як явище, що вже в той час могло бути однією з моделей застосування дефініцій конвенції. Прикладаючи змістовну матрицю цього міжнародно-правового акту до національно-визвольного руху на українських етнічних землях, можна без додаткових аргументів констатувати його легітимність.

Нині гостро дебатується проблема надання учасникам цього руху статусу «воюючої сторони». Навіть не вдаючись до поглибленого аналізу всіх історичних та юридичних аспектів цього питання, зрозуміло (за визначенням), що ОУН, УПА й інші військово-політичні формування самостійницького спрямування за всіма критеріями підпадають під цю дефініцію. Не випадково бандерівська фракція як самоназву використовувала термін «ОУН (самостійників-державників)». Від самого виникнення Організації українських націоналістів у 1929 р. головним постулатом її програмних документів виступала ідея відродження незалежної Української держави. Кардинальні зміни програмних настанов ОУН(Б) у серпні 1943 р. засвідчили її намір будувати суверенну, демократичну, соціально орієнтовану державу, здатну забезпечити широкі громадянські права всім членам суспільства без огляду на національність людини. Створена з ініціативи бандерівців улітку 1944 р. Українська головна визвольна рада розглядалася як надпартійний орган, покликаний консолідувати національну спільноту в інтересах незалежного державотворення.

Не заперечуючи ситуативної співпраці ОУН із німецькими спецслужбами, водночас не слід ігнорувати той факт, що УПА брала участь у протиборстві з нацистськими загарбниками. В численних розвідувальних документах радянського партизанського руху часто зустрічаємо констатації, що УПА є серйозною бойовою силою, веде збройну боротьбу з німцями. Неодноразово відбувалися переговори «червоних» партизанів із повстанцями про нейтралітет і можливу взаємодію. Більше того, у директиві оргбюро ЦК КП(б)У (березень 1943 р.) командуванню партизанських загонів рекомендувалося не вести бойових дій проти повстанців. Із цього ж документа в процесі його підготовки було вилучено тезу про доцільність координації антинімецьких дій «народних месників» із вояками УПА⁹.

Повертаючись до відповідності основних властивостей, змісту та спрямування українського національно-визвольного руху критеріям, прописаним у Женевській конвенції 1949 р. стосовно статусу «воюючої сторони», слід конкретизувати ці положення.

Оунівська нелегальна мережа охоплювала значну частину України, а повстанці контролювали великі ареали території Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Волинської, Тернопільської, Рівненської й інших областей (хоча на різних часових відрізках вони істотно зміщувалися). Лісові та гірські райони Галичини, Волині, Полісся і Поділля на тривалі періоди повністю випадали з-під влади німецької адміністрації й радянського режиму. При цьому йдеться не просто про військову присутність, а про наявність адміністративного апарату, який виконував (наскільки це дозволяли тогочасні обставини) функції державного управління (згадаймо хоча б «Колківську республіку»).

30 червня 1941 р. ОУН(Б) проголосила у Львові Акт відновлення Української держави. Попри те, що німці спробували дезавуювати цей документ та мінімізувати його резонанс, це їм не вдалося. Впродовж двох років бандерівська мережа діяла в руслі цього документа, а у багатьох населених пунктах відзначалися річниці цієї події. В першій половині 1941 р. національно свідомо громадянськість активно творили місцеві органи самоврядування, розбудовувала культурні інституції й національні форми самоорганізації. Лише масовий терор

нацистів пригальмував цей процес, але не зміг його повністю зупинити. Фактично дію Акту ніхто не призупиняв і тоді, коли німецько-радянський фронт перемістився на захід, та у повоєнний період.

Збройні формування самостійницького спрямування, особливо Українська повстанська армія, виступили як добре організована (хоча й значно гірше матеріально забезпечена порівняно зі своїми супротивниками) збройна сила. В бойовій діяльності УПА поєднувалися як форми та засоби, притаманні регулярній армії, так і методи партизанської боротьби.

Нарешті, радянський уряд фактично визнав ОУН та УПА, адресуючи їм у середині й другій половині 40-х років неодноразові звернення і визнаючи їх серйозним військово-політичним чинником.

Українська держава прямує до формування офіційної позиції щодо діяльності ОУН та УПА, вбачаючи у цьому важливий крок до досягнення злагоди в суспільстві. Згідно з пунктом 16 статті 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», вояки УПА, які брали участь у бойових діях проти нацистів, не скоїли військових злочинів і реабілітовані відповідно до чинного законодавства, визнаються учасниками бойових дій. Важливо, що Закон чітко поширив на них принцип індивідуальної правової відповідальності, який є одним із «наріжних каменів» юриспруденції.

Оскільки нині дискутується питання про рівень заангажованості цивільного населення Української РСР у боротьбу за УССД, не зайвим буде торкнутися питання про ступінь участі мешканців Західної України (а фактично й вихідців з інших регіонів УРСР та СРСР, частка яких в окремих формуваннях УПА сягала 20–40%, за визнанням тієї ж радянської партизанської розвідки) в антирадянському русі. Командувач групи УПА «Захід» О. Луцький свідчив, що до 15% особового складу цього з'єднання становили «східняки»¹⁰.

Ми далекі від спрощеного підходу стосовно оцінки ставлення населення як до радянського режиму, так і до націоналістичного руху. Людність Західної України була диференційована за соціально-економічними й ідейними ознаками, та й, власне, її ставлення до згаданих політичних сил зазнавало змін у міру плинності ситуації в регіоні, зростання втоми від кровопролиття і протистояння, вкорінення соціально-економічних заходів нової влади. Зайве заперечувати, що радянський лад приніс у Західну Україну індустріалізацію, привабливі соціальні програми, медичне обслуговування та загальну освіту, такі можливості для зростання добробуту й соціального статусу для багатьох галичан, волиняків, буковинців і закарпатців, про які вони не могли мріяти за часів панування Польщі та інших держав.

З'ясування соціальної бази у повстансько-підпільному русі проти тоталітаризму особливо важливе не тільки для визначення політичного й правового статусу ОУН і УПА, а й з метою спростування стереотипів радянської історіографії про міфічних «українсько-німецьких націоналістів», «спантеличених націоналістичною пропагандою» маргінальних осіб, «куркульських синків» тощо. Тут своє компетентне слово мають сказати демографи. Ми ж лише спробуємо визначити ту частину людності в регіоні, яка потенційно могла стати комбатантами ОУН та УПА.

Отже, за переписом 1931 р. у південно-східних воєводствах Польщі мешкало загалом 8,9 млн чоловік (66 % з них становили етнічні українці). Таким чином, ідеться приблизно про 6 млн осіб, лише частина з яких із вікових й інших причин могла брати участь в активному протистоянні з радянським режимом. Із цього числа слід відкинути такі категорії громадян:

– у 1939–1941 рр. із Західної України депортовано близько 400 тис. осіб різних національностей, приблизно 60 тис. засуджено (розстріляно і позбавлено волі, у перші дні війни в регіоні знищено 10–15 тис. в'язнів, переважно етнічних українців);

– до них необхідно додати втрати населення внаслідок бойових дій та нацистського терору, за рахунок «переміщених осіб» до Німеччини, учасників збройних і допоміжних формувань на німецькому боці (лише перший набір до дивізії СС «Галичина» становив близько 18 тис. осіб);

– значна частина самодіяльного чоловічого населення була мобілізована до Червоної армії на початковому й завершальному етапах війни. Тільки до березня 1944 р. лише в Рівненській та Волинській областях мобілізовано до неї понад 66 тис. осіб (невелику їх частину було відбито УПА та виведено до лісу). До 23 вересня 1944 р. з території регіону (з Чернівецькою областю включно) призвано до радянських збройних сил майже 525 тис. осіб, з них – 453 тис. українців¹¹;

– чимала частка чоловічого населення влилася до радянських парамілітарних формувань – винищувальних батальйонів (згодом груп охорони громадського порядку – ГОГП). До квітня 1946 р. вони нараховували 37,7 тис. бійців¹², у 1948 р. – 86 тис. Вони були розформовані тільки в 1954 р. «у зв'язку з остаточним розгромом банд оунівського підпілля»;

– необхідно врахувати ту частину громадян, яка змінила місце проживання внаслідок економічних заходів радянської влади, наприклад, через направлення їх на відновлення гірничопромислових об'єктів у східних районах УРСР. Лише в 1948–1949 рр. з регіону мобілізували на навчання до фабрично-заводських училищ 312 345 молодих людей, з яких 43 539 «дезертирували». Деяка частка останніх потрапила до підпілля: у Дрогобицькій області, наприклад, їх налічувалося 40 із 755 «дезертирів»¹³.

Певне уявлення про масштаби участі місцевого населення в самостійницькому русі дають статистичні дані органів держбезпеки. У них зокрема стверджувалося, що в ході оперативно-воєнних операцій та внутрішнього терору в ОУН і УПА загинули у 1944–1956 рр. 155 108 учасників націоналістичного підпілля. При цьому документальні матеріали дають підстави обчислювати чисельність жертв внутрішнього терору СБ ОУН щонайменш у кілька тисяч осіб. Певна чисельність повстанців загинула в результаті бойових зіткнень між різними формуваннями підпілля внаслідок ворожнечі між їх лідерами. Так, у 1948–1949 рр. під час сутичок між прихильниками керівника крайового проводу «Одеса» С.Янишевського («Далекого») та провідника ОУН Волині Б.Козака («Смока») загинули до 120 осіб¹⁴.

Згідно з офіційними даними, в 1943–1956 рр. за звинуваченнями у причетності до ОУН та УПА було арештовано 103 866 (з них засуджено 87 756) осіб. Близько 77 тис. (у 1944–1945 рр. – 30 тис.) учасників руху й осіб, які їх підтримували, добровільно відмовилися від спротиву владі («вийшли з повинною»), скориставшись кількома оголошеними нею амністіями¹⁵.

Впродовж 1944–1952 рр. із Західної України депортували в інші райони СРСР 203 тис. осіб¹⁶. Значну частку виселених та депортованих становили, за тодішньою термінологією, «бандпособники». В 1944–1946 рр. кількість українців у таборах зросла на 140%, і до кінця 1946 р. «населення» ГУЛАГУ складалося з них приблизно на 23%. Чимало їх опинилося в створених за таємною інструкцією МВС СРСР від 7 лютого 1948 р. 15 таборах «особливого режиму» для «особливо небезпечних політичних злочинців»¹⁷.

Звичайно, до числа вбитих радянськими силовими структурами повстанців зараховувалося багато некомбатантів, про що свідчать наведені дані про співвідношення між загиблими й вилученою кількістю одиниць зброї. З 1943 до 1 січня 1957 р. радянською стороною у західних областях республіки вилучено 131 510 одиниць вогнепальної зброї, тобто майже на 25 тис. менше, ніж зафіксовано убитих повстанців¹⁸. Чимало осіб постраждали за сфальсифікованими звинуваченнями в причетності до підпілля.

Однак, як бачимо, офіційна радянська статистика свідчить про безпосередню участь у боротьбі або активну допомогу повстанцям понад 300 тис. соціально са-

модіяльних мешканців регіону, тобто про, справді, масовий характер руху, здійснюється у ньому великої частки населення. За статистичними даними КДБ УРСР, у 1972 р. тільки в Україні мешкали 132 тис. учасників руху ОУН і УПА та їх «активних пособників», до 40% з яких «залишалися на ворожих позиціях», встановлювали зв'язки з учасниками руху «шестидесятників» (на серпень 1981 р. КДБ УРСР тримав у полі зору понад 75 тис. колишніх повстанців)¹⁹.

В боротьбі проти комуністичного режиму брали участь представники всіх верств населення. Так, упродовж 1950–перших трьох місяців 1951 рр. тільки у Станіславській області правоохоронні органи викрили 103 осередки ОУН, з них 69 – у колгоспах, 7 – у навчальних закладах, 10 – у лісовій промисловості. Разом вони об'єднували 677 учасників, у тому числі – 7 голів колгоспів, 56 голів селищних рад, 53 вчителів, 40 посадових осіб із колгоспів, 35 комсомольців, 8 бійців самооборони, 84 учнів і студентів²⁰.

Необхідно враховувати і такий важливий фактор. –Учасники руху ОУН та УПА, воюючи зі сталінським режимом, вважали його зовнішнім агресором, окупантом (сповідуючи ідею двофронтової боротьби проти «імперіалізмів Москви й Берліна»). Правда полягає в тому, що борці проти тоталітарного режиму і та значна частина населення, що їм допомагала (яку можна правомірно відносити до комбатантів, згідно з нормами МГП), відмовляли більшовицькому режиму в легітимності, довірі до нього й лояльності. З огляду на реальний статус української радянської квазідержавності та особливості методів функціонування тоталітарної системи псевдосоціалістичного зразка така ситуація виглядає цілком закономірною. Однак радянська влада трактувала цих людей як громадян СРСР, поширювала на них свою юрисдикцію і відповідно карала за порушення існуючого законодавства.

Варто враховувати, що повстанці вважали ворогом не радянських вояків, а компартійний режим. Промовистими є слова провідника «Шугая» з його листа від 18 грудня 1945 р. до оперативного співробітника старшого лейтенанта Кудринова: «Ми до простих советських солдатів чи інших старшин злоби жодної не маємо, лише проти запеклих партійників-душогубів, яким незабаром доведеться голови покотити на українській чужині». Підпільник відкидав пропозицію здатися й закликав офіцера: «Станемо збройно проти всенародного ворога, ката народу Сталіна»²¹.

Збройний конфлікт між радянським режимом та боротьбою за УССД під політичним керівництвом ОУН (Б) поєднував риси національно-визвольного руху і громадянської війни, мав далекосяжні наслідки для суспільної свідомості й людських дол. З одного боку, український народ уникнув знищення або поневолення III райхом. У 1945 р. зі входженням Закарпаття до УРСР у цілому завершилося об'єднання етнічних українських земель у складі одного державного утворення. Радянська Україна стала членом Організації Об'єднаних Націй із моменту її створення 24 жовтня 1945 р.

Разом з тим українська радянська державність не позбулася формального статусу у фактично унітарному СРСР. За цих умов не втратив актуальності головний ідейно-політичний постулат українського націоналістичного руху – «Українська Самостійна Соборна Держава, що є точно визначеним поняттям і не може бути підмінена жодними «советськими Українами» чи іншого роду експозитурами чужого імперіалізму»²². Як зазначалося в «Меморіалі» Української головної визвольної ради до голови Паризької мирної конференції (1 вересня 1946 р.), уряд УРСР є не результатом вільного волевиявлення, а «накинута на Україну московською централею комуністичної партії»²³.

Радянізація західноукраїнського регіону форсованими темпами здійснювалася традиційними для сталінського тоталітаризму командно-адміністративними методами, суцільно ігноруючи місцеву суспільно-економічну та духовно-

культурну специфіку. Партійно-радянські структури у документах службового користування відверто визнавали негативне ставлення значної частини населення до політики режиму. Як зазначалося в довідці Станіславського обкому КП(б)У (кінець 1949 р.), рідні сприяли учасникам підпілля, молодь поповнювала «банди», ухиляючись від призову до армії, «більшість мешканців..., що втратили рідних при збройних зіткненнях з військовими групами МДБ, активно підтримують рештки оунівських банд і вороже ставляться до радянської влади»²⁴. Впертий, відчайдушний характер опору останніх учасників підпілля підкреслювався у спільній директиві глави МДБ СРСР С.Ігнат'єва й генерального прокурора СРСР Г.Сафонова від 8 вересня 1952 р. В ній вказувалося, що тривалість і масштаб спротиву спричиняють зокрема такі фактори, як розгалуженість підпільної мережі, що діє за підтримки «легальної сітки» та широкого сприяння населення, в тому числі розвідувальна інформація, поповнення мотододу.

Про ставлення до влади свідчила й участь населення у суспільно-політичних акціях. Так, під час виборів до Верховної Ради СРСР (лютий 1946 р.) в с. Ременув Львівської області з 819 виборців на дільницю з'явилися 547. Щоправда, такі випадки не завадили відповідальним чиновникам прозвітувати про участь у виборах понад 98% електорату²⁵.

Досить критично (наскільки це було тоді можливо) оцінювалися наслідки десятиліття «радянського будівництва» на пленумі ЦК КПУ 2–4 червня 1953 р. Йому передувало ініційоване Л.Берія рішення ЦК КПРС від 26 травня «Питання західних областей Української РСР»²⁶. У ньому констатовалося, що «серед значної частини населення західних областей існує незадоволення господарськими, політичними і культурними заходами, які проводяться на місцях». У керівництві сільським господарством допущено «серйозних помилок», воно ведеться «без урахування місцевих особливостей», що викликає незадоволення людей діями влади. «...Майже всі керівні посади в партійних та радянських органах західних областей України зайняті працівниками, відрядженими зі східних областей УРСР, а також інших республік Радянського Союзу». З усього цього робився висновок, що «таке становище... створює ґрунт для підірвної роботи ворогів радянської влади, особливо буржуазно-націоналістичного підпілля», яке, «незважаючи на багаторічну боротьбу з його ліквідації, все ще існує, а його банди продовжують тероризувати населення». Піддавалися сумніву й суто силові методи придушення самостійницького руху: «...Боротьбу з націоналістичним підпіллям не можна вести лише шляхом масових репресій та чекістсько-воєнних операцій, безглузде застосування репресій викликає лише невдоволення населення... Протягом 1944–1952 років у західних областях піддано різним репресіям дуже велику кількість людей»²⁷.

Можна лише погодитися зі словами з листа до Президії Верховної Ради СРСР (10 липня 1971 р.) колишнього керівника підпільного «Українського червоного хреста» Галини Дідик, що без масової підтримки «при насиченні Західної України регулярними і спеціальними військами кількарічний спротив був би неможливий. Це не був виступ проти радянської влади і соціалізму, а насамперед всенародна боротьба проти... окупації і терору»²⁸.

Отже, сутність та методи політичного курсу компартійного керівництва, апробовані на решті населення Радянського Союзу, не зазнали істотних змін, поширившись на територію Західної України. Не доводиться сумніватися, що виважена, поступова політика радянської влади, спрямована на модернізацію суспільно-економічного життя відсталого за панування Польщі й виснаженого Другою світовою війною регіону, зустріла б підтримку переважної більшості населення, знесиленого роками кровопролиття. Однак реалії буття виявилися суперечливішими та драматичнішими.

Залучення до різних сфер радянського будівництва і збройного протистояння десятків тисяч мешканців регіону надавало конфлікту братовбивчого характеру, крайньої гостроти й обопільної жорстокості, ірраціонального насильства. Свавільні та репресивні заходи влади викликали невибагливі в засобах «відплатні акції» підпілля, розкручували маховик насильства. Таким чином, радянізація Західної України з притаманними їй методами проведення стала однією з причин тривалого опору підпілля ОУН, що спиралося на широку підтримку населення.

Як уже йшлося, міжнародне право залишає за народами право на самозахист у разі брутального порушення його прав. Не випадково відповідно до Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. народи мають право вдаватися до повстання проти тиранії й гноблення як до останнього засобу.

Важливим для дотримання норм міжнародного гуманітарного права є принцип співмірності в застосуванні сили. Доцільно з'ясувати, як він дотримувався у збройному конфлікті в Західній Україні.

Співвідношення втрат постійно збільшувалося на користь радянської сторони. Якщо у червні 1946 р. воно приблизно дорівнювало 1:2,5, то в 1950 р. у ході операцій було знищено 1582 підпільники, а внутрішні війська втратили вбитими 86 осіб (159 поранено). Отже, співвідношення безповоротних втрат становило 1:18,3²⁹.

Для ілюстрації наведемо статистику жертв терактів підпілля на території Станіславської області в 1945–1946 рр.: проведено 252 теракти і 66 диверсій, загинуло 132 радянських та партійних працівників, 122 бійців винищувальних батальйонів, 819 місцевих мешканців і 230 військовослужбовців, тобто цивільних загинуло майже в п'ять разів більше. Водночас в області, за радянськими даними, було знищено 20 177 учасників підпілля³⁰.

В цілому, за даними КДБ УРСР, у 1944–1953 рр. безповоротні втрати радянських силових структур у протиборстві з ОУН та УПА становили: співробітників НКДБ–МДБ – 687 осіб; органів внутрішніх справ – 1864; військовослужбовців – 3199; бійців формувань самооборони – 2590³¹.

За радянськими даними, впродовж 1944–1953 рр. збройні підрозділи ОУН і УПА здійснили 14 424 акції, серед яких – 4904 теракти, 195 диверсій, 645 нападів на державні установи, колгоспи, МТС, 359 збройних пограбувань державного та колгоспного майна. Їй досі дискусійною залишається проблема кількості жертв серед цивільного населення з радянського боку. В квітні 1973 р. 10-м (архівно-обліковим) відділом КДБ при Раді Міністрів УРСР за вказівкою його голови В.Федорчука для Верховної Ради республіки було підготовлено зведення про втрати радянської сторони у 1944–1953 рр. В цьому документі зазначалося, що вони серед цивільних осіб розподілялися наступним чином:

- представників органів радянської влади різних рівнів – 2732;
- функціонерів компартії – 251;
- комсомольських працівників – 207;
- голів колгоспів – 314, колгоспників і селян – 15 355;
- робітників – 676;
- представників інтелігенції – 1931;
- дітей, старих, домогосподарок – 860³².

Як бачимо, найбільш масовою групою жертв стали селяни, що можна пояснити активними збройними акціями підпілля, спрямованими на зрив колективізації, тим більше, що сільська місцевість була головною базою повстанців.

Необхідно зазначити, що диверсійно-терористичні акції, як правило, є найбільш ефективним тактичним засобом боротьби слабшої у військовому відношенні сторони, що обумовлювало й значну питому вагу відповідних дій в опе-

раціях УПА та підпілля ОУН. Поряд із цим, і це підтверджує структура втрат радянської сторони, об'єктом тероризму ставали й певні категорії цивільного населення, що вступало у суперечність із нормами МГП.

Загальною закономірністю багатьох повстанських рухів є їх прагнення встановити контроль над населенням, відвернути його від співробітництва з владою, запобігти укоріненню режиму політичними та соціально-економічними методами. В свою чергу державні силові структури також прагнуть поширити контроль над місцевою людністю, аби позбавити інсургентів бази матеріальної й моральної підтримки, людських ресурсів тощо. Водночас характерною рисою антиурядового терору була його показовість, наочність, особлива жорстокість, що повинно було справити деморалізуючий вплив на противника.

Важко позбавитися враження, що у Західній Україні радянський режим і його військові формування діяли за канонами завойовників, натомість вимагаючи від місцевого населення бути лояльними громадянами СРСР, поширюючи на нього дію чинного законодавства. Показово, що радянським бійцям, які брали участь в антиповстанських заходах навіть після 1945 р., надавався статус учасників Великої Вітчизняної війни. Їх нерідко відзначали орденом Вітчизняної війни, що абсолютно не відповідало статусу нагороди, запровадженого у період важких битв із нацистськими агресорами. Невипадково компартійна пропаганда вдалася й до такого чорного піару, як впровадження облудного поняття «українсько-німецькі націоналісти», що спотворювало реальні історичні причини виникнення самостійницького руху. Це призвело до поширення у свідомості вояків держави, яка щойно ціною величезних жертв перемогла нацизм, підсвідомих аналогій щодо зв'язків між агресорами і повсталим народом.

Закономірним з огляду на повстанські рухи в інших регіонах світу виглядає також силове забезпечення життєдіяльності підпілля, відповідальність за яке покладається на СБ. У його ході також спостерігалися численні порушення норм міжнародного гуманітарного міжнародного права стосовно поводження з некомбатантами, що штовхало підпілля на кримінальні манівці.

Характерно, що терористичні акції повстанців активізувалися напередодні повернення радянської влади на землі Правобережної та Західної України. Про це відверто проголошувалося у зверненні від імені ОУН «Смерть ворожим запроданцям» від квітня 1944 р. : «...Більшовики своєю системою зради, запроданства і донощництва виховали незчисленну кількість... шпиків, сексотів, зрадників, запроданців, яничарів... Ланцюг зради починався від артільного сторожа, а кінчався на членах політбюро ЦК ВКП(б)... Коли більшовицькі кати мільйонами винищували українців – то в нас не здригнє рука зняти голову кожному, хто і далі допомагатиме окупантові утримувати наш край». Більше того, у листівці від травня 1944 р. прямо вказувалося на жорстокий характер розправи з противниками: «...Вас уб'ють колами, бо шкода буде куль на таку погань»³³.

Логіку насильства промовисто розкривають слова референта СБ «Мітли». На запитання підпільника Д.Шумука про причини знищення без суду 16 родин симпатиків існуючої влади він відповів: «Поки є змога, ми повинні з корінням вирвати все те, на чому може закріпитися совітська влада»³⁴. Терористичні акти проти співробітників радянських органів влади часто здійснювалися з особливою жорстокістю. Так, у квітні 1943 р. було зарубано депутата Верховної Ради УРСР Калину Хомич разом із 7-місячною дочкою й матір'ю³⁵.

Документи радянської сторони констатували, що приблизно на межі 1949/1950 рр. спостерігається перелом у ставленні населення до підпілля³⁶. Крім втому від багатолітнього кровопролиття, давалися ознаки репресивні заходи влади, зміцнення її позицій у регіоні завдяки поєднанню силових та популістських соціально-економічних заходів.

Поступово зростало незадоволення терористичними акціями підпілля, які провокували додаткові карально-репресивні акції влади. Наведемо з цього приводу кілька характерних і відвертих висловлювань його ватажків. Як писав організаційний референт Буковинського окружного проводу керівнику крайового проводу «Захід-Карпати» «Єфрему», підпільники ліквідують голів колгоспів, дільничних міліціонерів, оперуповноважених райвідділів МДБ, палять колгоспні будівлі. Влада відповідає арештами й виселеннями. «При цьому більшовики говорили, що всі ці дії виключно через нас, дійшло до того, що населення просить нас нічого не робити, адже воно буде потерпати ще більше. Слід визнати, що більшість населення вбачає причину свого нещастя тільки у нас... Більшовики будуть тверді у своїх намірах і зроблять нам у горах друге «Закерзоння»³⁷.

Зміна ставлення населення, яке опинилося між жорнами протистояння, відбувалася на матеріальному постачанні нелегалів ОУН, тим більше, якщо врахувати високий ступінь експлуатації державою колгоспного селянства проблемного з агротехнічного погляду регіону. За словами члена Яворівського надрайонного проводу «Уляни» (28 квітня 1951 р.), «населення по суті перестало підтримувати нас. У селах неможливо залишатися, оскільки населення доносить про нас до органів МДБ... Колгоспники не надають ніякої матеріальної допомоги й погрожують видачею... Більшість часу доводиться сидіти у бункерах, а продукти харчування діставати у нічний час і у більшості випадків під силою зброї»³⁸. Грошовий фонд ОУН, крім членських внесків, добровільної допомоги та певних сум, що доставлялися емісарами закордонних центрів та іноземних розвідок, поповнювався за рахунок податку в 1% на прибутки торговців, дрібних підприємців, інтелігенції з приватною практикою. Чотири рази на рік поширювалися «бофони» (від слів «на бойовий фонд») – своєрідні облігації позики у населення. Вони розповсюджувалися спочатку виключно серед членів організації, а з 1943 р. – серед цивільного населення Волині та Полісся уповноваженими господарської «сітки» ОУН. При цьому нерідко грошові документи поширювалися за списком і під примусом. У 1944–1946 рр. було випущено до 20 серій бофонів по 4–8 номінацій у кожній. Позика проіснувала принаймні до 1952 р.³⁹ Практикувалася «рознарядка», за якою певний провід повинен був зібрати встановлену кількість грошей та матеріальних засобів⁴⁰.

Екстремістський характер «самопостачання» й роль у ньому СБ посилювалися на початку 1950-х рр. у зв'язку з різким звуженням соціальної бази підтримки підпілля. У вилучених після загибелі керівника його у Галичині Р.Кравчука (21 грудня 1951 р.) документах містилася вказівка конспіративно-силовим способом проводити грошові збори і заготівлі, змінювати місця експропріацій (хоча перевагу рекомендувалося віддавати добровільній допомозі «симпатиків»). У червні 1951 р. крайовий референт пропаганди в Галичині «Гомін» дав вказівку під тиском поширювати бофони, грабувати каси та магазини. Такі ж настанови містилися в інструкції Дрогобицького окружного провідника Я.Косарчина (жовтень 1951 р.). Лише за другу половину 1951 р. у регіоні підпільниками було захоплено силовим шляхом 542 610 руб. Водночас органами МДБ вилучено бофонів на суму 878 150 руб.⁴¹

Нарешті, відступом від норм МГП стало створення повстанцями спецбоївок, що виступали під виглядом радянських військовослужбовців. Так, 5 листопада 1944 р. у с. Черче Ратнівського району Волинської області зафіксовано появу кінного загону УПА в 300 шабель у радянській формі. В групі УПА «Південь» на Крем'янецьчині діяли легендовані підрозділи «Герасима» (140 бійців) і «Морозенка» (60–80 багнетів). Спецгрупа «Касяна» у загоні «Шугая» нараховувала 60 добірних бійців, екіпірованих за радянським зразком⁴².

Специфічною формою діяльності боївок СБ (БСБ) було камуфлювання під представників силових структур противника (виступи «під маскою советів»).

Для імітації радянських військовослужбовців налагоджувався збір їх обмундирування, документів, нагород та зброї. Наказ для референтур СБ підпілля УПА та представникам її в станичних організаціях від 29 травня 1944 р. вимагав «усі ворожі документи, комплекти військового радянського одягу» висилати керівництву⁴³. Після загибелі керівника Карпатського крайового проводу Я.Мельника («Роберта») 1 листопада 1946 р. було вилучено 28 радянських орденів, 55 червоноармійських посвідчень, 180 військових квитків⁴⁴.

Дії легендованих БСБ описано зокрема у доповідній записці наркома ДБ С.Савченка наркомові внутрішніх справ УРСР В.Рясному від 17 січня 1945 р. Як ішлося в документі, посилення оперативно-військових ударів радянської сторони, збільшення чисельності громадян, що бажають співпрацювати з органами влади, «спонукають СБ та керівників бандформувань УПА при проведенні своїх бандитських нальотів ставати на шлях провокаційних витівок й маскування ... під бійців та офіцерів Червоної армії, військ НКВС і співробітників НКВС і НКДБ. ...Прикриваючись формою військ Червоної армії і наших органів, нерідко з орденами і медалями Радянського Союзу, групами з'являються по селах..., проводять свою терористичну та іншу підривну діяльність, знищують низовий радянсько-партійний актив, офіційних працівників наших органів, агентурно-інформаційну мережу і членів їх сімей». Наводилося шість випадків дій легендованих груп у Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях по знищенню партійно-радянського активу, оперативних працівників, вилученню призовників із військкоматів⁴⁵.

Зрозуміло, що сучасне законодавство правової держави відмовило в реабілітації тим учасникам руху, які скоїли кримінальні злочини проти цивільної людності. Так, до архівної кримінальної справи на шефа проводу ОУН «Одеса» С.Янишевського (розстріляний у Рівному за вироком військового трибуналу Прикарпатського ВО в 1951 р.) долучено довідки селищних рад про знищення учасниками бойових груп цього проводу близько 1,5 тис. громадян.

Численні відхилення від норм міжнародного гуманітарного права й порушення радянського ж законодавства скоювали силові структури СРСР. Причини цього слід шукати в особливостях тоталітарної держави, для якої нехтування законом і невід'ємними правами громадян стало нормою й не залежало від регіонального або національного виміру.

Не зайвим буде замислитися, яку позицію реально займала по відношенню до насильства правляча партія більшовиків. Окремим блоком «партійного керівництва» виступав контроль за дотриманням законності особовим складом органів та військ при антипідпільних заходах. Відповідні документи керівництва КП(б)У з'являлися з лютого 1945 до квітня 1954 рр. Вже 21 березня 1945 р. вийшла постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про факти брутальних порушень радянської законності в західних областях УРСР».

У ній зазначалося, що особовий склад органів і військ державної безпеки й внутрішніх справ, винищувальних батальйонів припускається тяжких порушень законності, переважно в нетверезому стані (побиття, самочинні розстріли, пограбування людей тощо)⁴⁶.

У 1945 р. політбюро ЦК КП(б)У двічі ухвалювало постанови про факти порушення законності в роботі органів внутрішніх справ та державної безпеки. Того ж року з НКВС–НКДБ республіки звільнено за моральний розклад 240, порушення законності – 539, за результатами спецперевірок – 1640 співробітників, засуджено військовими трибуналами 326 осіб. 24 липня 1946 р. з'явилося рішення ЦК КП(б)У «Про недоліки у роботі суду, прокуратури і органів МВС–МДБ у боротьбі з порушниками радянської законності у західних областях». Констатувалося, що в квітні–листопаді 1946 р. розкрито 396 порушень (із них скоєно співробітниками МВС – 123, МДБ – 64). Серед них самочинних

розстрілів громадян – 18, грабунків та зґвалтувань – 9, незаконних обшуків – 34, порушень при слідстві – 51⁴⁷.

Зазначимо, що, крім певного стримуючого й «виховного» ефекту, самі по собі «правоохоронні» декларації вищих партійних інстанцій мали глибоко лицемірний характер і не могли принципово змінити ситуацію з дотриманням прав людини. Незважаючи на формальне закріплення їх «сталінською Конституцією», політика компартії та радянської влади в новоприєднаних регіонах багато у чому продовжувала здійснюватися примусовими, волюнтаристськими й репресивними методами, що поряд із запеклим характером протистояння в Західній Україні (притаманним практично всім історичним проявам протидії держави та антиурядових озброєних рухів) неминуче призводило до системних порушень законності. При цьому більшість таких випадків і не потрапляла до офіційної статистики, що відверто констатувалося у відповідних партійних документах.

Більше того, вище партійне керівництво УРСР (окремі його антигуманні ініціативи навіть Л.Берія змушений був відхиляти) цілеспрямовано рекомендувало силовим структурам застосовувати витончені методи оперативної діяльності, котрі в своїй основі неминуче породжували брутальне порушення законності.

Партійні органи пропонували чекістам вдаватися до відверто антизаконних методів роботи: кругової поруки (що дедалі стимулювало масові репресії, виселення), штучно наводити підозру на заможних селян («куркулів»), аби підвести їх під удар підпілля), влаштовувати «принади» (провокувати напади повстанців на джерела матеріальних ресурсів) тощо. На закритих апаратних нарадах, матеріали яких нині оприлюднені, секретарі ЦК холоднокровно пропонували поширювати публічні страти, розстріли без суду «частини» тих, хто допомагає повстанцям, інші акції, спрямовані на залякування населення. Було б наївним очікувати від людей із бузувірською «класовою» мораллю щирої боротьби за дотримання законності.

Значний обсяг інформації про численні злочинні діяння співробітників силових структур, місцевих органів влади (вбивства, побиття, зґвалтування, грабунки, знущання над громадянами тощо) постійно надходив до ЦК КП(б)У від органів прокуратури, зокрема військової. Щоб наочно уявити собі масштаб та брутальний характер окремих «порушень радянської законності», достатньо навести приклад із повідомлення прокурора УРСР Р.Руденка до ЦК КП(б)У від 24 лютого 1945 р.: в селі Красієве Коропецького району Тернопільської області оперативна група начальника місцевої міліції Білаша вбила 6 мешканців, спалила 117 селянських господарств (!), рекувізувала понад 60 голів худоби, а райком партії навіть не поставив до відома про це обком КП(б)У⁴⁸.

Заради справедливої оцінки слід визнати, що у післявоєнний період влада не припускалася масових убивств, які мали місце в перші дні війни. Якщо так можна сказати, радянська сторона брала масштабністю і систематичністю карально-репресивних заходів, знаряддям яких була потужна система відповідних органів, а опосередковано й весь апарат компартії та держави. Натомість Служба безпеки ОУН намагалася діяти з показовою жорстокістю, аби відвернути населення від співробітництва з владою, що все більше й більше позбавляла підпільний рух підтримки його місцевою людністю.

До слова, розмах репресій у Західній Україні все ж значно поступався тим, які застосовували інші країни у боротьбі з антиколоніальними рухами. Для порівняння наведемо ситуацію 1954–1962 рр. в Алжирі, де від французьких репресій постраждало у кілька разів більше людей, ніж від радянської влади в Західній Україні у повоєнний період. Там на 8 млн населення французька сторона в ході протидії з Фронтом національного визволення та його збройними формуваннями (Армія національного визволення, АНВ) знищила або поранила 145–220 тис. бійців АНВ, до 800 тис. цивільних мешканців (!), 2 млн людей опи-

нилося у концентраційних «таборах перегрупування», 1 млн залишив країну. Прокурор Алжиру, майбутній президент Франції Ф.Міттеран тисячами відправляв людей на гільйотину. Широко застосовувалися тортури, провокаційні методи поборювання повстанців, до антипідпільних заходів залучалися кримінальні елементи. Проте все ж таки Парижу довелося надати Алжиру незалежність⁴⁹.

Боротьба з протизаконними та аморальними вчинками військовослужбовців спрямовувалася на те, щоб забезпечити підтримку радянської влади з боку місцевого населення й недопущення масового морально-політичного розкладу особового складу силових структур в інтересах підтримки дисципліни і боєздатності основних механізмів придушення самостійницького руху.

Проте самі партійні органи вдавалися до творення протиправного в своїй основі механізму залякування населення й учасників підпілля. Характерним кроком у цьому відношенні стала постанова політбюро ЦК КП(б)У від 5 вересня 1949 р. «Про проведення відкритих судових процесів у західних областях Української РСР над окремими учасниками бандитсько-терористичних груп» (слід визнати, що фігуранти цих процесів обвинувачувалися в тяжких злочинах, включаючи звірячі вбивства активістів). Прилюдні страти покликані були стати пересторогою для тих, хто продовжував боротьбу у підпіллі чи підтримував її.

Отже, саме правляча комуністична партія виступала реальним керівником та координатором оперативно-військових заходів, спрямованих на придушення повстансько-підпільного руху, політичний нагляд за його колишніми учасниками, здійснювала кадрову політику щодо органів і військ держбезпеки, інших правоохоронних інституцій. Вона ж визначала прийнятний спектр форм та методів протиборотства, по суті даючи карт-бланш на застосування таких знарядь антиповстанської боротьби, які суперечили чинному законодавству, не кажучи вже про норми міжнародного гуманітарного права і прав людини. Водночас пильний догляд компартії за особовим складом не дозволяв поширитися тотальному свавілля в напруженій, обопільно жорстокій боротьбі. Поряд із оперативно-військовими заходами політика її спрямовувалася на укорінення соціально-економічної та освітньо-культурної моделі розвитку, яка підняла відсталий за часів іноземного панування регіон на якісно вищий щабель цивілізації. При цьому необхідно пам'ятати, що такі «мирні» заходи забезпечувалися масованою репресивною політикою, відгомін якої й нині бентежить колективну пам'ять українського суспільства.

У цілому до 1951 р. в УМДБ регіону етнічні українці становили 40% керівного і 41,5% – оперативного складу, що посилювало братовбивчий характер конфлікту.

Про ескалацію нічим не виправданих, ірраціональних, особливо жорстоких форм протиборотства свідчать дані директиви МДБ УРСР від 31 травня 1947 р.: особовим складом під час операцій «трупи вбитих нівечаться до такого стану, що виключається будь-яка можливість проведення їх впізнання», з них знімається одяг та взуття, допускається «безцільне фотографування трупів вбитих у... позах, що не мають практичного значення при проведенні впізнання»⁵⁰.

Поза радянським же правовим полем діяла система «легендованого підпілля» (подібні засоби, до слова, практикувалися англійськими спецслужбами в Малайї й Кенії для придушення антиколоніальних рухів, а ініціатор впровадження цієї «форми роботи», капітан розвідки Ф.Кітсон став генерал-лейтенантом і лицарем Британської імперії!). Директива НКДБ УРСР від 3 серпня 1944 р. вимагала енергійніше створювати легендовані групи, уводити їх та агентів-одинаків до підпілля. Особлива увага приділялася залученню до конфіденційної співпраці колишніх есбістів.

Перші підсумки оперативно-бойового застосування спецгруп аналізувалися у доповідній наркома внутрішніх справ УРСР В.Рясного на ім'я його шефа

Л.Берії від 26 липня 1945 р. Як зазначалося в документі, зростання кількості учасників ОУН й УПА, які вийшли з повинною до органів НКВС, створило передумови для їх використання як агентів-бойовиків, а пізніше – у «бойових групах особливого призначення» або «спеціальних групах». Їх учасники отримували завдання проникнути до підпілля або формувань УПА для фізичного знищення, компрометації керівного складу, розкладу повстансько-підпільних підрозділів із середини.

Командиром спецгрупи, як правило, був агент з числа колишніх керівних кадрів ОУН або УПА, а оперативним начальником – влитий до складу останньої оперпрацівник. У Рівненській і Волинській областях до них нерідко включали колишніх партизанів-ковпаківців, котрі мали досвід боротьби з УПА.

Основними завданнями спецгруп були:

– захоплення керівних центрів або фізичне знищення керівного складу ОУН;

– знищення невеликих підрозділів УПА й боївки ОУН;

– підведення формувань ОУН і УПА під оперативно-військові удари НКВС;

– ліквідація системи «живого» зв'язку, знешкодження або захоплення шэфів та зв'язкових;

– збір інформації, необхідної для проведення оперативно-військових операцій;

– пошук складів-криївок⁵¹.

Водночас навряд чи правомірні твердження про те, що тяжкі злочини проти цивільного населення Західної України є виключно наслідком свавілля цих формувань. За радянською статистикою, на рахунок «перевертнів» – 1163 вбитих, понад 2000 захоплених і 700 виведених із підпілля, тоді як чисельність цивільних громадян, що загинули внаслідок терористично-бойової діяльності повстанців, сягає щонайменше 25–30 тис. осіб. До того ж бузувірство спецагентів із числа колишніх підпільників опосередковано вказує на репродукування останніми поширених у них жорстоких методів залякування населення як засобу відвернення його від співробітництва з владою.

Органи держбезпеки практикували й спеціальні інформаційні операції для розкладу підпілля зсередини, інспірації внутрішнього терору, вдало використовуючи при цьому жорсткі методи діяльності СБ ОУН та її відповідну репутацію серед підпілля.

В ліквідованих у Жаб'євському районі нелегалів ОУН знайшли вірші «Есбісти» й «Тривога», написані курінним УПА «Перебийнісом». У них він критикував методи роботи останніх, їх зверхність та схильність до надмірної жорстокості. Повстанський командир надіслав і листа керівництву крайового проводу «Захід-Карпати» з вимогами вжити заходів для припинення свавілля СБ. На основі цих матеріалів Станіславське УМДБ виготовило на галицькому діалекті листівку «Що робиться на Коломийщині» й поширило сотні примірників її разом із віршами курінного УПА в 13 районах області.

Водночас поширювалися лист від імені колишнього Коломийського надрайонного провідника «Чому я вирішив порвати зв'язок з Коломийським округом» та 500 примірників листівки «Хто такий Вадсон?» В останній загиблій на той час керівник Городенківського надрайонного проводу «Вадсон» і його члени звинувачувалися у співробітництві з органами держбезпеки.

Ефективність цієї акції спецпропаганди підтвердили документи, вилучені у вбитого 14 квітня 1949 р. крайового провідника ОУН В.Сидора. В них окружний провідник «Борис» доповідав про розпад підпілля у Коршевському й Обертинському районах. Шеф СБ Карпатського крайового проводу В.Лівий запропонував В.Сидору «основно провести чистку» підпілля від «зрадників» та віддав наказ референту СБ Коломийського кружного проводу «Климу» вжити суворих заходів у боротьбі з «внутрішньою агентурою»⁵².

Застосування агентурно-бойових груп супроводжувалося численними порушеннями законності, про що йшлося в доповідній військового прокурора військ МВС Українського округу, полковника юстиції Кошарського від 15 лютого 1949 р., поданої на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова. У ній наводилися приклади вбивств, побиття, зґвалтувань, грабунків населення агентами-бойовиками, робилися висновки про те, що «брутально-провокаційна і нерозумна робота ряду спецгруп, ...свавілля і насильство над місцевим населенням» ускладнюють боротьбу з ОУН, «підривають авторитет радянської законності і, безсумнівно, завдають шкоди справі соціалістичного будівництва в західних областях України», «дії т.зв. спецгруп МДБ носять яскраво виражений бандитський антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями»⁵³. Поза сумнівом, брутальні вчинки спецгруп полегшували залучення окремих громадян до антирадянського руху, сприяли ескалації насильства з обох боків.

Не підлягають виправданню допущені учасниками протиборства у Західній Україні злочини стосовно цивільного населення, жорстокість, інші вияви брутальності. При цьому треба пам'ятати, що такі антигуманні явища були та залишаються неодмінним супутником збройних внутрішніх конфліктів, в основі походження яких лежать ігнорування правлячим режимом законних прав громадян, насильницькі засоби проведення політичного курсу.

Отже, зіставлення іманентних властивостей українського самостійницького руху з усталеними нормами МПП дає змогу поширити на останній міжнародно-правове визначення його, що діяв на основі нових форм легітимності.

Водночас, як і в багатьох випадках з аналогічними збройними рухами в інших регіонах світу, спостерігалися численні факти порушення його учасниками норм гуманності у поводженні з противником і цивільним населенням (насамперед фізична ліквідація й залякування некомбатантів: представників владних та партійно-комсомольських органів, активістів радянзації, колективізації, радянської інтелігенції, осіб, які співчували владі, вбивства військовополонених, учасників конкуруючих національно-патріотичних організацій; репресії за етнічною або регіональною ознакою; примусове вилучення в людині засобів забезпечення життєдіяльності; насильство під виглядом противника; застосування тортур тощо, а також сумнозвісні «чистки», які проводила СБ у лавах УПА і підпілля ОУН.

Такі ж антигуманні «засоби впливу» широко практикувала й радянська сторона, репресивна політика якої створювала передумови для жорсткого спротиву населення. Крім масових репресивних акцій, особовий склад радянських силових структур, окремі представники органів влади та КП(б)У, парамілітарних формувань припускалися численних вбивств та утисків некомбатантів, незаконних реквізицій, пограбувань, зґвалтувань, інших грубих порушень невід'ємних прав людини й норм радянської ж законності. Запроваджувався протизаконний механізм колективної відповідальності, застосовувалися тортури та морально-психологічний тиск, набуло поширення використання спецформувань, що творили беззаконня під виглядом повстанців (агентурно-бойові групи, «легендоване підпілля»). Відомо, що ще до Другої світової війни СРСР відмовився приєднатися до низки міжнародних конвенцій із гуманізації ведення війни і пом'якшення її наслідків для комбатантів. Тож наївно було б очікувати від радянської сторони відповідного поводження в антиповстанських кампаніях.

Український самостійницький рух 1940–1950-х рр. не є абсолютно унікальним явищем, він має аналоги у світовій історії. Подібні ексцеси мали місце в минулому й тривають у певних конфліктних точках планети і нині, включаючи пострадянський простір. Громадяни України здатні та повинні в інтересах майбутніх поколінь усунути політичні й морально-психологічні наслідки того конфлікту із суспільного життя, ліквідувати цю перешкоду на шляху формування консолідованої української політичної нації.

- ¹ Шлях перемоги. – 2006. – 18 жовтня. – С.2.
- ² Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади. – Вінніпег, 1981. – С.175.
- ³ Див.: Пикте Ж. Развитие и принципы международного гуманитарного права. – Москва, 1994. – С.6; Лукашук Н.Н., Шинкаревич Г.Г. Международное право. – Москва, 2003. – С.176; Мацко А.С. Міжнародне право: Навчальний посібник. – К., 2002. – С.87.
- ⁴ Див.: Тиунов О.И. Международное гуманитарное право: Учебник для вузов. – Москва, 2000. – С.149–150.
- ⁵ Права человека и вооружённые конфликты. – Москва, 2001. – С.65–66.
- ⁶ Военные преступления: Это надо знать всем. – Москва, 2001. – С.127–129.
- ⁷ Там же. – С.302, 341–344.
- ⁸ Див. докладніше: Веденєєв Д. Форма УПА: невідомий проект // Однострій (Рівне). – 2000. – №4. – С.14–16; Його ж. До історії нагородної системи УПА // Однострій. – 2004. – №8. – С.36–39; Семотюк Я. Українські військові нагороди. – Торонто, 2004; Українська фалеристика. – К., 2004; Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія: Серія «Українські військові формування ХХ століття. Організація, уніформа, символіка». – Рівне, 2006.
- ⁹ Шевченко В. Мировая, народная, отечественная... // День. – 2006. – 5 мая. – С.19.
- ¹⁰ Архів УСБУ в Івано-Франківській області. – Спр. 32518. – Арк.71.
- ¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.1002; Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С.399.
- ¹² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20 – Спр.117. – Арк.33.
- ¹³ Державний архів СВ України (далі – ДА СБУ). – Ф.2. – Оп.100. – Спр.6. – Арк.55.
- ¹⁴ Там само. – Ф.13. – Спр.490. – Арк.197.
- ¹⁵ Там само. – Ф.2. – Оп.26. – Спр.2. – Т.2. – Арк.9.
- ¹⁶ Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С.48
- ¹⁷ Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – Москва, 1999. – С.226, 233.
- ¹⁸ ДА СБУ. – Ф.2. – Оп.26. – Спр.2. – Т.2. – Арк.10.
- ¹⁹ Там само. – Ф.16. – Оп.7. – Спр.69. – Арк.4, 219.
- ²⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.102. – Спр.6. – Т.7. – Арк.21.
- ²¹ Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.64. – Арк.370.
- ²² Декларація Проводу Організації Українських Націоналістів після закінчення другої світової війни в Європі [травень 1945 р.]. – Б.м., 1948. – С.2.
- ²³ Українська Головна Визвольна Рада: Збірка документів за 1944–1950 рр. – Б.м., 1956. – С.29.
- ²⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5681. – Арк.306.
- ²⁵ ДА СБУ. – Ф.2. – Оп.56. – Спр.1. – Т.2. – Арк.9.
- ²⁶ Див.: Веденєєв Д., Шаповал Ю. Был ли Лаврентий Берия украинским националистом? // Зеркало недели. – 2001. – 7 июля.
- ²⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1117. – Арк.7–10.
- ²⁸ Літопис УПА. – Торонто, 1989. – Т.12. – С.137.
- ²⁹ ДА СБУ. – Ф.2. – Оп.101 – Спр.22. – Арк.155.
- ³⁰ Там само. – Оп.57. – Спр.1. – Арк.3, 8–9.
- ³¹ Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.103.
- ³² Там само. – Арк.1–3.
- ³³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.996. – Арк.9, 13 зв.
- ³⁴ Шумук Д. Пережите і передумане. – Детройт, 1983. – С.201.
- ³⁵ ЦДАГОУ. – Ф.62. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.10.
- ³⁶ Там само. – Ф.1. – Оп.106. – Спр.5944. – Арк.94–96.
- ³⁷ ДА СБУ. – Ф.2. – Оп.10. – Спр.6. – Т.7. – Арк.4.
- ³⁸ Там само. – Арк.39.
- ³⁹ Див.: Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони). – Тернопіль, 1999; Його ж. Грошові документи ОУН (бофони). 1939–1952 роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2000. – 19 с.
- ⁴⁰ ДА СБУ. – Оп.60. – Спр.16. – Т.1. – Арк.167.
- ⁴¹ Там само. – Оп.20. – Спр.14. – Т.1. – Арк.7–14.

- ⁴² Там само. – Ф.13. – Спр.372. – Т.1. – Арк.118, 220.
- ⁴³ Там само. – Т.56. – Арк.199.
- ⁴⁴ Там само. – Т.65. – Арк.70.
- ⁴⁵ Там само. – Ф.2. – Оп.88. – Спр.26. – Арк.52–60.
- ⁴⁶ Літопис УПА: Нова серія. – К.; Торонто, 2001. – Т.3. – С.146–148; Архів УСБУ в Рівненській області. – Спр.4245.
- ⁴⁷ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.18. – Спр.2842 а. – Арк.32–33.
- ⁴⁸ Літопис УПА. – С.133–134.
- ⁴⁹ Див.: Ланда Р.Г. История Алжирской революции. – Москва, 1983; Харланов Ю. Тайна двух крестов. – Москва, 1962; Пристер Е. Алжир в борьбе. – Москва, 1961; Аллег А. Допрос под пыткой. – Москва, 1958.
- ⁵⁰ ДА СБУ. – Ф.9. – Спр.124. – Арк.77–78; Ф.8. – Оп.1. – Спр.7.
- ⁵¹ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994. – Т.2. – С.460–464.
- ⁵² В/ч С-6035. – Од. зб.759. – Арк.26–30.
- ⁵³ Доповідна записка про використання спеціальних агентурно-бойових груп для ліквідації підпілля ОУН // Високий замок. – 1993. – 6 лютого.

The article is dedicated to the historical and legal aspects of the activity of the Organization of Ukrainian Nationalists' and the Ukrainian Insurgent Army Using international legal acts the author evaluates the Ukrainian independence movement and corrects ideological stereotypes and exaggerations.
